

‘Gij, schuim der dwingelanden!’

Polydorus van Samuel Iperuszoon Wiselius

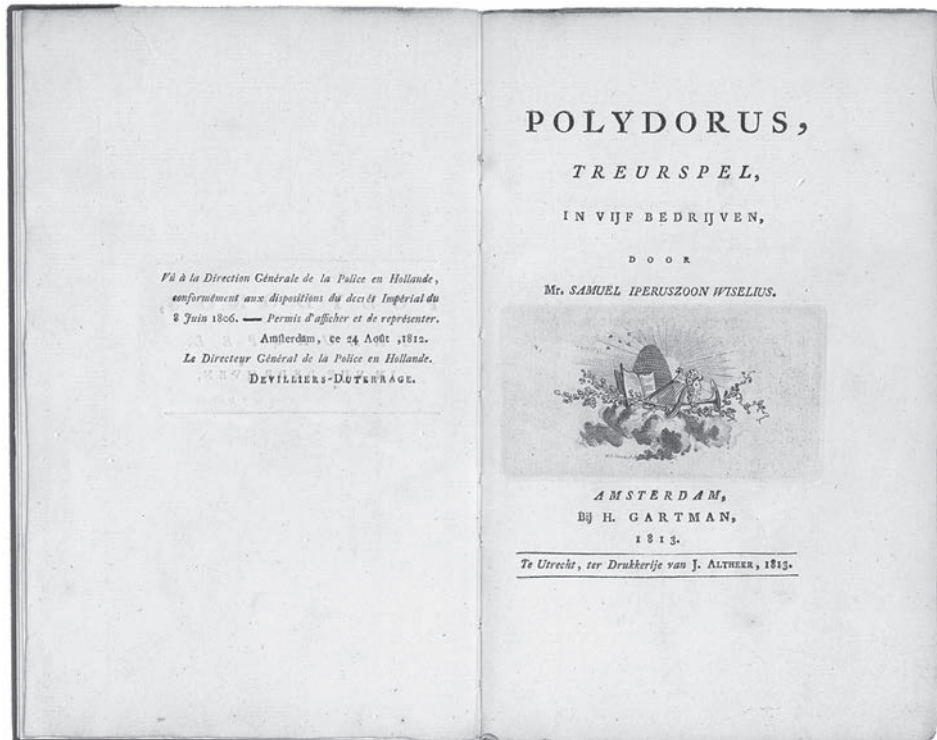
LOTTE JENSEN

Gij helsche moordenaar!
Gevloekte volksbeul, die, volleerd in burgerplagen,
Den naam van aartstijran alom hebt weggedragen,
Wiens wreedheid land bij land, geteisterd door uw magt,
Herschiep in woestenij en ’t al tot wanhoop bragt.¹

Met deze woorden haalt het toneelpersonage Polydorus, zoon van de Trojaanse koning Priamus, snoeihard uit naar de vijandige koning van Thracië, Polymnestor. Polydorus vindt dat deze harteloze beul, die talloze slachtoffers heeft gemaakt, ten val gebracht moet worden. Het karakter van Polymnestor is namelijk intens slecht: hij laat zich louter leiden door ‘dwanglust, bloeddorst, wrok, geveinsdheid’ en ‘hebzucht’.²

Bovenstaand fragment is afkomstig uit de tragedie *Polydorus* van de Amsterdamse schrijver Samuel Iperuszoon Wiselius, gepubliceerd in het voorjaar van 1814.³ Een eerdere versie van dit treurspel was in 1813 gedrukt, toen Nederland nog was ingelijfd bij het Franse keizerrijk. Deze passage was daarin echter niet te vinden, want die uitgave was flink onder handen genomen door de censuur. Het is niet moeilijk te bedenken waarom deze uithaal van Polydorus niet door de beugel kon: de parallel met de eigentijdse tiran, Napoleon, ligt er duimendik bovenop. Ook andere fragmenten die als staatsgevaarlijk en opruiend konden worden geïnterpreteerd, moest Wiselius schrappen.

Na de bevrijding van de Fransen besloot Wiselius alsnog het ongcensureerde manuscript uit te geven. Hij koos ervoor om de vorige druk, die door de censuur ‘deerlijk verminkt en gehavend was’ te ‘vernietigen’ en er een nieuwe voor in de plaats te stellen.⁴ De hedendaagse onderzoeker heeft geluk dat Wiselius maar voor de helft in zijn opzet slaagde. Er verscheen inderdaad een nieuwe editie, maar Wiselius wist de oude druk niet uit te roeien: er zijn nog verschillende exemplaren van overgeleverd. Dat stelt de hedendaagse lezer in staat om mee te kijken in het brein van de controleurs, die uit naam van Napoleon erop toe moesten zien dat er geen staatsgevaarlijk gedachtegoed werd verspreid.

Titelpagina van de eerste druk van Wiselius' Polydorus (1813).

Censuur en verzet

Tussen 1811 en 1813 gold een systeem van preventieve censuur voor de Nederlandse gebiedsdelen van het Franse keizerrijk. Voordat een manuscript gedrukt kon worden, ging er een heel proces aan vooraf. Wanneer een uitgever iets wilde uitgeven, moest hij vooraf toestemming vragen aan de politieprefect. Deze stuurde het verzoek door naar de directie in Parijs. Bij twijfel kon de directie het manuscript opvragen om te controleren. Soms volgde een verbod of moesten er aanpassingen gedaan worden. Als het werk goedgekeurd was, kon de drukker aan de slag. Vervolgens diende de prefect enkele exemplaren naar Parijs en de lokale politie te sturen. Dit leidde soms tot nieuwe problemen, doordat een van deze partijen als nog bezwaar aantekende.⁵

Slechts van enkele staatsgevaarlijke ofwel antinapoleontische boeken uit deze periode kunnen we precies reconstrueren hoe de censuur heeft ingegrepen. Dat geldt bijvoorbeeld voor *De Hollandsche natie* (1812) van Jan Fredrik Helmers. Uit een vergelijking tussen de gecensureerde en ongecensureerde versie blijkt dat de auteur honderdvijftig regels had geschrapt en talloze veranderingen op woord-

en zinsniveau had doorgevoerd. Als staatsgevaarlijk golden vooral passages waarin Helmers de Nederlandse triomfen uit het verleden bejubelde: die konden als een verhulde oproep tot verzet worden gelezen. Ook bij *De laatste zeetogt van den admiraal de Ruiter* (1812) weten we exact hoe de autoriteiten hebben ingegrepen. De schrijver, Adriaan Loosjes, gaf in 1814 namelijk een brochure uit, waarin hij alle correcties opsomde die hij op last van de Parijse en Amsterdamse autoriteiten had moeten doorvoeren.⁶ Ook hier moesten al te opzichtige toespelingen op de snode aard van de Fransen en de dappere inborst van helden als De Ruyter, worden verwijderd.

Een derde, maar vergeten verzetswerk, is *Polydorus* van Wiselius. Ook van dit werk kunnen we nagaan welke passages als staatsgevaarlijk werden beschouwd. Het stuk was op 24 augustus 1812 goedgekeurd door de Franse politie en medio 1813 in zijn geheel afgedrukt. Het is echter nooit officieel verspreid, want zowel in de tweede als derde druk (uit 1819) meldt Wiselius dat de eerste druk ‘nooit is in het licht gegeven’.⁷ Het is niet duidelijk wat er precies mis ging: waren er alsnog bezwaren gerezen? Of had Wiselius zelf van de uitgave afgezien, omdat hij het niet kon leven met het ‘verminkte’ resultaat? Hoe het ook zij, de Amsterdamse dichter haalde zijn gram door een jaar later alsnog de ongecensureerde versie te publiceren.

Tot dusver is er in de context van de Franse censuur nauwelijks aandacht aan Wiselius’ treurspel besteed.⁸ Dat het treurspel ook bij tijdgenoten snel in de vergeetelheid is geraakt, heeft mogelijk met het onderwerp en het genre te maken. Terwijl Helmers en Loosjes de vaderlandse geschiedenis op epische wijze bezongen en Nederlandse helden op een voetstuk plaatsten, behandelde Wiselius een relatief onbekende episode uit de Grieks-Trojaanse oorlog. Hij wenste zich bovendien niet aan te passen aan de smaak van het bredere publiek en hield zich strak aan de regels van het classicistische toneel. Dat type toneel zou het in de loop van de negentiende eeuw al snel afleggen tegen modernere varianten.⁹

Toch zijn Wiselius en zijn doorwrochte toneelstuk meer dan de moeite waard. De Amsterdamse oud-patriot Wiselius behoort namelijk tot de schrijvers die zich het felst hebben verzet tegen het Napoleontische bewind, zowel tijdens het koningschap van Lodewijk Napoleon als tijdens de inlijvingsjaren. Hoewel hij zich rond 1804 teleurgesteld uit de Bataafse politiek had teruggetrokken, bleef hij via geschriften zijn politieke denkbeelden verspreiden.¹⁰ Behalve verhandelingen schreef hij ook gedichten en toneelstukken. Juist een dichter had een belangrijke taak te verrichten in oorlogstijd, aldus Wiselius, omdat hij verheven gevoelens van moed en vrijheidsliefde op anderen kon overdragen.¹¹ In zijn opruiende antinapoleontische gedicht *De Roem*, dat hij pas na de bevrijding durfde te publiceren, hield hij een pleidooi voor geestelijke in plaats van militaire roem. Hij maakte korte metten met de oorlogszucht van Napoleon en karakteriseerde hem als een gewetensloze en hebzuchtige barbaar, wiens weg naar de roem geplaveid was met lijken en bloed.

Polydorus

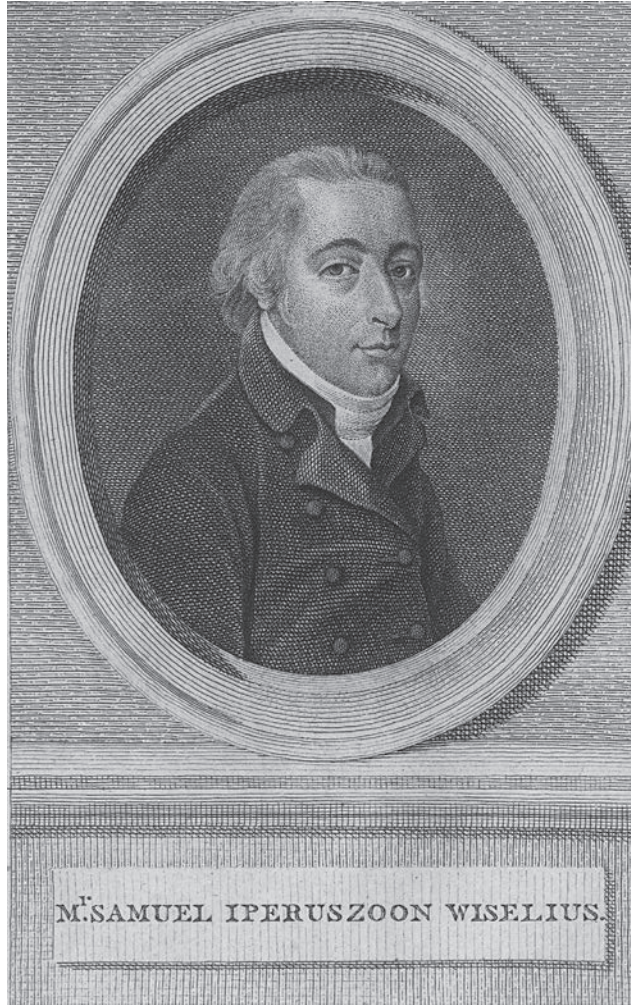
Het is geen toeval dat er in *Polydorus* precies zo'n medogenloze figuur optreedt, namelijk Polymnestor. Als koning van Thracië is hij er louter op uit op zijn macht te vergroten. Daarvoor gaat hij over lijken. Zo laat hij Polydorus, zoon van de overleden Trojaanse koning Priamus en diens echtgenote Hecuba, ombrengen om zijn eigen positie veilig te stellen. Hij weet echter niet dat Polydorus verwisseld is met Deïphilus, zijn eigen zoon. Hij heeft dus in feite zijn eigen zoon vermoord. Wanneer Polymnestor daar achter komt, laat hij Polydorus gevangen nemen. Polymnestor probeert hem te doden, maar de Trojaanse hoveling Lycaon springt net op tijd tussen beiden en steekt vervolgens Polymnestor neer, waarop deze sterft. De menslievende, redelijke Polydorus is dan de aangewezen persoon om de nieuwe koning te worden. Als rechtgeaarde Trojaan stelt hij zich ten doel de verderfelijke Grieken te wreken.

Belangrijke rollen zijn ook weggelegd voor twee vrouwen: Hecuba en haar dochter Ilione. Ilione is uitgehuwelijkt aan Polymnestor om een nieuwe strijd tussen de Grieken en Trojanen te voorkomen, maar ze voelt geen enkele liefde voor haar man. Ze voelt zich veeleer een slavin, die gebukt gaat onder het juk van een hebzuchtige en bloeddorstige echtgenoot. Hecuba wordt voortdurend gekweld door angstige dromen en heeft evenmin vertrouwen in Polymnestors beleid. Beide vrouwen fungeren in dit stuk als de meest uitgesproken tegenstanders van Polymnestor: vanuit hun posities als echtgenote en moeder belichten zij onophoudelijk zijn verdorven karakter.

In het voorbericht maakt Wiselius duidelijk welke bronnen hij had geraadpleegd, namelijk de tragedie *Hecuba* van Euripides en Hyginus' *Fabulae*. Een derde inspiratiebron verzweeg hij, maar dat moet Bilderdijk zijn geweest. Deze maakte namelijk vier ontwerpen voor een treurspel dat *Polydoor* moest gaan heten. De letterkundige Martien de Jong heeft op overtuigende wijze laten zien dat Wiselius zijn eigen invulling aan de ontwerpen gaf: op tal van plaatsen week hij ervan af.¹² Mogelijk deed Wiselius dat om de politieke betekenis van het stuk nog beter uit de verf te laten komen.

Een vergelijking tussen de eerste, gecensureerde en tweede druk maakt namelijk direct duidelijk hoe groot de invloed van de politieke actualiteit was. In de eerste plaats valt op dat het voorwerk in 1814 ingrijpend veranderd was. Zo was de opdracht aan Johanna Cornelia Wattier vervangen door een lofdicht op de nieuwe koning, Willem I. Daarin trok Wiselius een parallel tussen de hoofdpersoon uit zijn treurspel, Polydorus, en de pas aangetreden Nederlandse vorst: 'Hij ook maakt, lang verdrukt als gij, / Een moedig volk van kluisters vrij'.¹³ Wiselius plaatste ook een nieuw motto boven de tekst. Het oude motto van Juvenalis, waarin gezinspeeld wordt op de inhaligheid van de Franse bezetters, verving hij door een uitspraak van Seneca over de val van een koning: 'Geen groter, geen rijker offerdier / kan voor Juppiter worden geslacht dan een onbillijke koning'.¹⁴

Portret van de Amsterdamse dichter Samuel Iperuszoon Wiselius.

In de tweede plaats waren er in de uitgave van 1814 tal van nieuwe passages in de lopende tekst gevoegd, die in 1813 blijkbaar niet door de beugel konden. Deze gingen niet alleen over tirannie en onderdrukking in algemene zin, maar verwezen ook naar specifiekere aspecten van de napoleontische heerschappij. Zo zinspeelde Wiselius op de alom gehate conscriptie ofwel dienstplicht. Napoleon liet duizenden jongens oproepen om te dienen in zijn leger, van wie velen nooit meer terugkeerden. Bij monde van het personage Phorbas, een militaire bevelhebber, verwijst Wiselius naar het verdriet van talloze ouders door te spreken van ‘dierbaar kroost’, dat als ‘slacht vee’ wordt weggevoerd:

Schoon zints een jaar de kans hem [Polymnestor / Napoleon, LJ] tegen is gelopen,
 Van dezen mag men niets ter onzer gunste hopen,
 Voorzichtigheid gebiedt dierhalve, dat men wacht,
 Welhaast toch is het volk tot 't uiterste gebragt,
 't Liet lang met weerzin, doch gedwee door schrik benepen,
 Zijn kroost, zijn dierbaar kroost als slacht vee henen slepen
 En pressen in 't geweer, ten dienst der dwinglandij –
 De vrees maakt eindelijk plaats voor woede en razernij.
 't Zal dan, terwijl 't berooid toch niets meer kan verliezen,
 En 't sterven, door gebrek of vegtend, moet verkiezen,
 Uit wanhoop in dien nood verlangen naar den strijd,
 Bedwing u dan Vorstin! ik smee het, tot dien tijd
 Dat de opstand tot den val des Dwinglands uit zal breken.¹⁵

In dit fragment wordt de conscriptie bovendien aan het idee van een gerechtvaardigde opstand gekoppeld. Ook wordt gezinspeeld op de ondergang van de tiran.¹⁶

Een andere passage die in 1814 is toegevoegd, betreft een samenspraak tussen Hecuba, Polydorus en Lycaon. Zij spreken gedrieën over de noodzaak van gewapend verzet tegen Polymnestor. Polydorus stelt dat het recht uiteindelijk zal zeegevieren:

Wat pligt ontvlamt zo sterk de driften van den held,
 Als 't fnuiken [beeindigen, LJ] van den dwang en 't breid'len van 't geweld,
 Door volken, zuchtend in den boei van dwingelanden,
 Te ontheffen van dien smaad, bij 't breken van hun banden,
 En, op de splinters van het stout verbreizeld juk,
 Te stichten 't schoonst gebouw van vrede en volksgeluk
 En dus 't geschonden regt der menschlijkheid te wreken?¹⁷

Het verbaast niet dat de censoren deze al te opzichtige toespeling op de beeindiging van de tyrannie en het herstel van het volksgeluk, hadden afgekeurd.

Enkele jaren later, in 1819, kwam Wiselius nog met een derde druk van *Polydorus*. Opnieuw had hij de tekst flink gewijzigd. Op veel plaatsen had hij de tekst flink aangedikt, zodat de antinapoleontische strekking nog duidelijker was. Zo was de openingsmonoloog van Polymnestor aangevuld met een passage over een tyrannieke vorst, die zijn macht aan 'stroomen bloed' dankte en jarenlang 'de burgerij met toemeloos geweld' onderdrukte. Kleinere veranderingen waren er ook: 'snode schelm' was bijvoorbeeld veranderd in het veel directere 'gruwzaam monster'.¹⁸ Bij het publiek kon geen enkele twijfel meer bestaan over de politieke situatie die Wiselius bij het schrijven van zijn spel in gedachten had:

Hoe en in hoeverre ik er onzen toestand onder den Korzikaanschen Geweldenaar, en deszelfs persoon en bijzondere omstandigheden, mede op het oog had, was des tijds voor iedereen bevattelijk, en zal nog voor elken aandachtigen Lezer zeer bevattelijk zijn.¹⁹

Dichter of politiek activist?

Vandaag de dag is Wiselius’ dichterlijke nalatenschap, inclusief diens *Polydorus*, in de vergetelheid geraakt. Volgens de letterkundige Henri A. Ett, die in 1948 een artikel aan de Amsterdamse dichter wijdde, is dat volkomen terecht. Ett vond dat Wiselius als dichter bar weinig voorstelde. Als politicus verdiende Wiselius echter onze blijvende aandacht, omdat hij de weg had bereid tot een ‘staatkundige ontwikkeling, waarvan wij het democratisch aspect misschien nooit genoeg kunnen waardeeren’.²⁰ Heel wat milder luidde het oordeel van Willem Kloos. Deze vond dat Wiselius ondanks zijn ‘stijve, classicistische vormen’ over een groot inlevingsvermogen bezat. *Polydorus* behoorde tot zijn beste werk. Dit treurspel muntte volgens Kloos uit in een ‘aantrekkelijke romantische levendigheid, en een classicistische bezonnenheid tevens, terwijl sommige der uitspraken, die hij zijn figuren in den mond legt om hun fijne-moderne vrijzinnigheid merken laten, dat Voltaire en Euripides zijn liev’lingsschrijvers zijn’.²¹ Alle reden dus om een blijvende waardering voor Wiselius als dichter te koesteren.

Een groter contrast tussen de oordelen van Ett en Kloos is niet denkbaar. Terwijl Ett alleen waardering kon opbrengen voor Wiselius’ politieke activiteiten, repte Kloos met geen woord over diens politieke betrokkenheid. Als het oeuvre van Wiselius iets duidelijk maakt, dan is het wel dat een dergelijk onderscheid tussen de politicus en literator Wiselius kunstmatig en onhoudbaar is. Wiselius’ letterkundige en politieke activiteiten waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. *Polydorus* is bij uitstek een treffend staaltje van geleerd dichterschap én politiek activisme. Wiselius ging lijnrecht in tegen de buitenlandse overheersing en riskeerde daarmee een gevangenisstraf. Dat is met recht staatsgevaarlijk te noemen.

- 21 Pieter van Woensel, *De Lantaarn* (1801), 106.
- 22 Geciteerd bij Wyger Velema, 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798'. In: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse Experiment. Cultuur rond 1800*. Nijmegen 2013, 53.
- 23 Johannes Kinker, 'Treurzang bij het plechtig vieren der nagedachtenis van Washington'. In: Johannes Kinker, *Gedichten III*. Amsterdam 1821, 20.
- 24 Van Hemert 1801, 371-372.
- 25 Onnasch 2006, 139-140. Hogendorp ontmoette Kant in 1781 in Königsberg en werd ooit omschreven als 'einen lebhaften Parteinnehmer' van de Kantiaanse filosofie [Wielema 1988, 451-452]. Siderius vertaalde in 1799 Kants beroemde essay 'Wat is Verlichting?' (1784) door Van Hemert opgenomen in het tweede deel van zijn *Magazyn*. Falck bewerkte Kants redevoering *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher absicht*, naderhand afgedrukt in Van Hemerts *Magazyn IV* (1801). Sypkens dissertatie ging over Kant. Hij publiceerde in Van Hemerts *Magazyn* over de relatie tussen ethiek en natuurrecht [Wielema 1988, 459]. Zie voor Nieuhoff: M.R. Wielema, "'Dezen groten, verhevenen tekst onzer hora!': het verlichtingsbegrip van Bernard Nieuhoff". In: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland 5* (1994), 169-192. Zie voor de Nationale Vergadering: Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798*. Nijmegen 2012.
- 26 Notulen van 2 juni 1796. Geciteerd bij Oddens 2012, 199.
- 27 Zie Darrin M. McMahon, *Enemies of the Enlightenment: The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity*. Oxford 2001, met name hoofdstuk 2, 'The Revolution as the realization of Philosophy'.
- 28 Verbrugge, *Waarheid-delver*, eerste stukken (1801), 26. Over het debat hierover in de Nationale Vergadering, Velema 2013, 46-51.
- 29 Edwina Hagen, 'Een zaal van staatsmannen, niet van godgeleerden. Godsdienstige sentimenten in de Nationale Vergadering'. In: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse Experiment. Cultuur rond 1800*. Nijmegen 2013, 133, 149-152.
- 30 Velema 2013, 35 en Hagen 2013, 147-149.
- 31 Hagen 2013, 152.
- 32 Gerrit Paape, *Revolutionaire Vraagstuk, of de zwaager van den politiken bliksem*. Utrecht 1798, 8.
- 33 Verbrugge, *Waarheid-delver*, zesde stukken (1801), 211 en 215.
- 34 Zie De Vries 2013, 266-270.
- 35 Zie Annemieke Kouwenberg, 'Kant in den Nederlanden: "Lektuur bij het ontbijt en aan de thetafel" (1804-1808): Praktischer Kantianismus für Anfänger'. In: Roland Duhamel, Guillaume van Gemert (red.), *Nur Narr? Nur Dichter?: Über die Beziehungen von Literatur und Philosophie*. Würzburg 2008, 143-164.

Lotte Jensen, 'Gij, schuim der dwinglanden!'

- 1 Samuel Iperuszoon Wiselius, *Polydorus*. Amsterdam 1814, 95.
- 2 Wiselius 1814, 19.
- 3 Het voorbericht van Wiselius is gedateerd op 12 maart 1814. Het werk staat vermeld in het meinum-mer van A.B. Saakes, *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz*, deel 6, 's-Gravenhage 1814-1818, 40.
- 4 Wiselius 1814, xiii.
- 5 Hierover Marita Mathijssen, 'Manuscriptkeuringen en boekverboden. Censuur rond de Franse tijd'. In: Marita Mathijssen, *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boek-drukunst*. Amsterdam 2011, 59-74.
- 6 Beide werken komen uitvoerig ter sprake in Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon*. Nijmegen 2013, 107-123.
- 7 Zie Wiselius 1814, xiii en Samuel Iperuszoon Wiselius, *Mengel- en tooneelpoezy*, deel 3, Amsterdam 1819, 217. In de *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken, enz*, deel 5, 's-Gravenhage 1809-1813 van A.B. Saakes ontbreekt een vermelding van de eerste druk, hetgeen er inderdaad op wijst dat de eerste druk nooit officieel verschenen is.

- 8 In de twee belangrijkste overzichtswerken van de Franse censuur, namelijk A.C. Kruseman, *De Franse wetten op de Hollandsche drukpers* (Haarlem 1889) en Emile Roche, *La censure en Hollande pendant la domination française (9 juillet 1810-16 novembre 1813)* (La Haye / Paris 1923), komt het werk niet ter sprake.
- 9 Over het vroeg-negentiende-eeuwse toneel en de rol van Wiselius daarin: Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam 2009, 125-144.
- 10 Over Wiselius' leven en werk, zie Johan Joor, 'Wiselius, Samuel Iperuszoon'. In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Geraadpleegd op 15 januari 2014 via http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN_1780tot1830/lemmata/data/Wiselius.
- 11 Zie Samuel Iperuszoon Wiselius, *De beschaving van den geest, door het beoefenen van wetenschap en letteren* [...]. Amsterdam 1808, met name 42-43.
- 12 Martien de Jong, *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijs dramaturgie*. Gent 2012, 59-64.
- 13 Wiselius 1814, vii.
- 14 Het motto van Juvenalis (*Satire* 14, 177-178) luidde: 'Quae reverentia legum? Quis metus aut pudor est unquam properantis avari' (Wiselius 1813, iv). Vertaling: 'Wat voor respect voor de wetten / wat voor vrees of schaamte is er ooit bij een haastige vrek?'. Het motto van Seneca in de uitgave van 1814 (*Hercules Furens*, 922-924) luidt: 'Victima haud ulla amplior / Potest, magisque opima mactari Jovi, / Quam rex iniquus' (Wiselius 1814, ii). Vertaling: 'Geen groter, geen rijker offerdier / kan voor Jupiter worden geslacht / dan een onbillijke koning'. Met dank aan Vincent Hunink.
- 15 Wiselius 1814, 51.
- 16 Zie over het verzet tegen de conscriptie ook Johan Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruïing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)*. Amsterdam 2000 en Bart Verheijen, 'Beef dwingeland! Verzet tegen de conscriptie tijdens de Napoleontische bezetting 1810-1813'. In: Lotte Jensen en Nina Geerdink (red.), *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering*. Hilversum 2013, 119-127.
- 17 Wiselius 1814, 75.
- 18 Zie Wiselius 1819, 225-226 en 249. Nieuw in deze uitgave is ook een lijst met 'Bijvoegsels'. Daarin heeft Wiselius alle passages opgesomd die hij in deze uitgave heeft weggelaten omwille van de speelbaarheid: het toneelstuk was bij eerdere opvoeringen te lang gebleken.
- 19 Wiselius 1819, 218.
- 20 Henri A. Ett, 'Vergeten schrijvers. Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius (1769-1845)'. In: *Apollo* (1948), 476.
- 21 Willem Kloos, 'Literaire Kroniek'. In: *De Nieuwe Gids* (sept. 1909), 307-315 (citaat op 312).

Lisa Kuitert, Vestdijk als auteur van een 'schokkend' oeuvre

- 1 Wim Hazeu, *Vestdijk. Een biografie*. Amsterdam 2007, 189.
- 2 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 8 januari 1936, derde blad.
- 3 *Nederland* 87 (1935) 2, 1062.
- 4 *Tilburgsche Courant*, 8 juli 1936.
- 5 Francis Bulhof, 'S. Vestdijk. Else Böhler, Duits dienstmeisje'. In: *Lexicon van literaire werken* 23 (1994), 10.
- 6 Hazeu 2007, 163.
- 7 Brief Konrad Merz aan Menno ter Braak, 23 december 1935 (online geraadpleegd op 24 maart 2014 via www.mennoterbraak.nl).
- 8 Bulhof 1994, 1.
- 9 Definitie van Leon Hanssen, *Sterven als een polemist: Menno ter Braak 1930-1940*. Amsterdam 2001, 55.
- 10 Wutse, *Sluipend gif*. Den Haag 1937, 35 en 55.
- 11 *Boekengids* 14 (1936), 6-7. Geciteerd naar Van Eijden-Andriessen, *Moralinezuur en voorlichting. De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Tilburg 2010, 331.